

Michel A.A.M. van de Laar

...met verf van Claus & Fritz.

Onderzoek naar een Amsterdamse firma in schilder- en tekenbehoeften (1841-1931)

Op de achterkant van doeken en panelen, op lijsten en spieramen staan soms gegevens die meer duidelijkheid kunnen verschaffen over de herkomst, de datering en de toeschrijving van een schilderij. Daarom is het noodzakelijk dat deze stille, voor het museumpubliek onzichtbare gegevens zoals etiketten, nummers, zegels en stempels bewaard blijven. Zo bevinden zich in een van de schilderijen-depots van het Rijksmuseum zulke, nog niet gedocumenteerde, ontstaansgetuigen op twee schilderijen van Gerrit Willem Dijsselhof (1866-1924). Achter op de spieramen van *Snoeken en baarzen in een aquarium* en *Gouden zilvervisjes in een aquarium* is een ovaal fabrieksstempel aangebracht.¹ De tekst luidt *Firma Claus & Fritz*. In *Schilder- Teekenbehoeften*, Amsterdam, Heerengracht 295 (afb. 1).

Enige tijd na het documenteren van deze stempels in 1993, werd mijn aandacht in de bijna 100 jaar oude Amsterdamse kunstenaarsbenodigdhedenwinkel van de firma Van Beek aan de Stadhouderskade getrokken door een document betreffende deze firma Claus & Fritz. Het was een foto van een handgeschreven en door velen ondertekende aanbeveling, waarvan het origineel niet bekend is, met de tekst:

De ondergeteekenden allen Nederlandsche schilders verklaren gaarne dat een langdurig gebruik, der door de Firma Claus & Fritz te Amsterdam bereide verwen, hun de overtuiging heeft gegeven, dat die verwen, tot het beste en

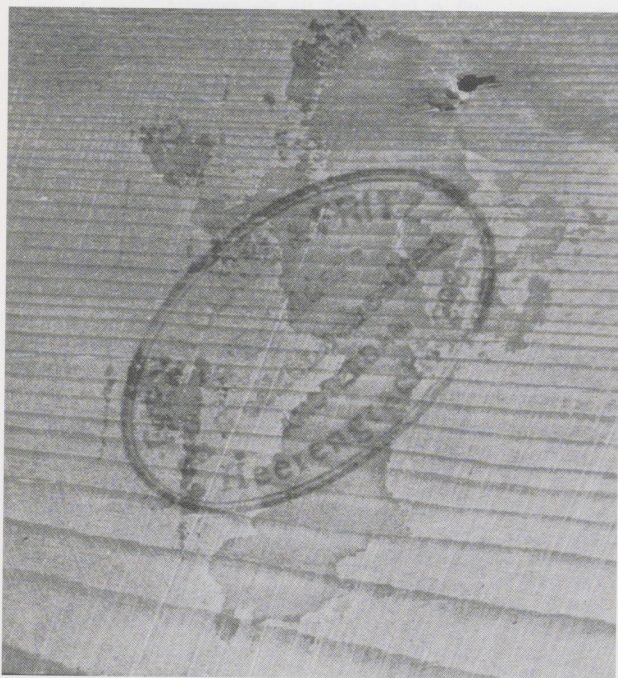
soliedste behooren wat op dat gebied in Nederland en daar buiten geproduceerd wordt. De fabriek werd opgericht in 1841.

In totaal 41 mensen hebben hun handtekening onder deze tekst geplaatst. Onder de tekst is het stuk gedateerd: *Den Haag 30 November 1900*. De ondertekenaars zijn: J.C. Roodenburg, A. Coert, W.C.C. Bleckmann, Jozef Israëls, G. Bergsma, F.J. van Rossum du Chattel, Th. Cool, Ph. Sadée, M.A.J. Bauer, Floris Verster, Albert Neuhuijs, J.S.H. Kever, Aug. Allebé, Sophie Hirschmann, G.H. Breitner, N. Bastert, A. Koopmans, Geo Poggenbeek, S. Bisschop-Robertson, Carel L. Dake, P.N. van Agt, Isaac Israëls, W.B. van Horssen, H.W. Jansen, Jac. van Looy, Jan Veth, D. Roggeveen, J.M. Bach, C.W. van Laer, Anna E. Kerling, Thérèse Schwartze, R. Ives Browne, Adr.L. Valk, G.H. van Eck, Albert Roelofs, W.B. Tholen, M. van der Maarel, H. van der Poll, Constance van Tricht, E. Knipscheer, F. Smissaert, B. Bongers en W.A. van Konijnenburg (afb. 2).

De meeste ondertekenaars waren werkzaam in Amsterdam en Den Haag, en lid van *Arti et Amicitiae* in Amsterdam of van *Pulchri Studio* in Den Haag. Wat velen van hen bindt, is hun leeftijd: de meeste ondertekenaars waren namelijk van de generatie die was geboren tussen 1850 en 1860. Jozef Israëls is veruit de oudste; hij werd geboren in 1824. Zijn handtekening staat bovenaan, midden onder de in schoonschrift geschreven

Afb. 1. Stempel op het spieraam van een schilderij van
Dijsselhof in het Rijksmuseum (inv.nr. Sk-A-3586).

tekst. De datering en de handtekening van Jozef Israëls lijken van dezelfde hand. Zeer waarschijnlijk was hij de eerste ondertekenaar.

A. Coert en D. Roggeveen, beiden geboren in 1872, en G. Bergsma, geboren in 1873, behoren tot de jongsten. Bij sommige handtekeningen krijgt men de indruk dat ze door plaatsgebrek tussen de andere handtekeningen zijn gezet. De aanbeveling heeft dus mogelijk lange tijd ter ondertekening gelegen en er zijn geen redenen aan te nemen dat één samenhangende groep schilders zich hier op één plaats en op één tijdstip heeft willen manifesteren als gebruiker van de verven van Claus & Fritz. Uit de vouwlijnen, die duidelijk te zien zijn, blijkt dat het originele document in vieren gevouwen is geweest. Mogelijk is het rondgestuurd ter ondertekening of enige tijd opgeborgen geweest.

Deze verklaring van de kunstenaars uit 1900 zou natuurlijk een commercieel initiatief van de firma Claus & Fritz zelf geweest kunnen zijn, waarbij men de mogelijkheid creëerde om met de namen van bekende schilders te

kunnen pronken. Het is niet ondenkbaar dat er voor de ondertekenaars ook een zakelijk voordeel aan verbonden was, bijvoorbeeld in de vorm van kortingen bij hun bestellingen. Het idee was niet uniek. Er bestaat nog een ander, iets ouder voorbeeld van een dergelijke vorm van reclame die zelfs gedrukt is. Het is het etiket van de lijstenmaker E. de Roos in de Nieuwe Spiegelstraat te Amsterdam. Een exemplaar hiervan bevindt zich op een inlijstkarton in een thans lege lijst in het Rijksmuseum; een opschrift elders op het karton geeft aan dat deze lijst ooit om een portret heeft gezeten en dateert van vóór 1870.² De tekst luidt: *In bovengenoemd Etablissement worden alle soorten van Teekeningen, Gravuren, Lithographien en Photographien en al wat in den ruimsten zin tot dit genre behoort met den meest mogelijken smaak en de uiterste zorg geëncadreerd.*

De ondergeteekenden verklaren gaarne, dat zij volkomen te vreden zijn met de nette en solide wijze waarop E. DE ROOS sedert jaren hunne bestellingen, tot zijn vak behoorende, geëffectueerd heeft, en meenen hem diensvolgens gerustelijk tot verderen dergelijken arbeid te kunnen aanbevelen.

CH. ROCHUSSEN

J.W. KAIZER

C. SPRINGER

L. LINGEMAN

B. TE GEMPT

LOUIS CHANTAL

HERMAN F.C. TEN KATE

J. ISRAËLS

A. WALDORP

JOHS. HILVERDINK

MARIE TEN KATE

J. C. GREIVE JR.

P. J. GREIVE

C. F. PHILIPPEAU

AUGS. ALLEBÉ

WILLEM GRUYTER JR.

De commerciële ondertoon van dit etiket (afb. 3) is duidelijk en die van de aanbeveling van Claus & Fritz zal niet anders zijn. Het belang is echter dat we de namen kennen van 41 schilders van wie we zeker mogen aannemen dat ze op zijn minst enige tijd verf van de Amsterdamse firma bestelden. Het feit dat een aantal van hen in Den Haag woonde, spreekt boekdelen.

Hoe belangrijk de firma eigenlijk was blijkt ook uit een briefje dat Willem Bastiaan Tholen (1860-1931) schreef aan de criticus Albert Plasschaert. Toen deze vroeg om biografische informatie was het antwoord: *Den Haag-Wittebrug 9 oktober 1903.*

Wat heeft UED me daar een vervelend briefje

Afb. 2. Door 41 schilders ondertekende aanbeveling van de firma Claus & Fritz, 1900. Naar de foto in bezit van de firma Van Beek te Amsterdam.

De Ondertekende allen Nederlandsche
 Schilders verklaren oopen dat een langdurig
 gebruik, dat door de firma Claus & Fritz
 te Amsterdam vreed. vreeven, hun de omt.
 tussing heeft gegeven dat die vreeven, tot het
 luttel en doordis. gekerim. gr. is dat gebied
 in Nederland en dan vreeven geprooveerd word.
 De fabriek is opgericht in 1841.

Pleek me... Albert sub. f. de kattel
 den Haag 30 November 1900 J. van der
St. Cool Fr. van der Floris Verster
St. van der J. Bauer
Geesthuizen J. H. Kever Aug: Alliche'
Embarlen Alteprorent Geo. Poggenbeek -
Carel L. Saks Jan van der W. van der
H. W. van der van der D. van der
Anna & Heilun Therese Schwartz
Mrs. Brown Ad. L. Valt
J. W. van der Kees & Rudolph W. B. Trahen
M. van der M. van der
M. van der J. van der van der
J. van der van der van der

J. van der
 G. van der
 van der

Afb. 3. Etiket van de firma E. de Roos te Amsterdam op een inlijsting in het Rijksmuseum, Amsterdam.

gezonden en niet weinig moeilijk te beantwoorden!

Zoveel als een studie over mijn eigen werk, om U de waarheid te zeggen heb ik niet veel lust om daaraan te beginnen.

10 Octob... Toen ik gisteravond zoover gekomen was ben ik met mijn handen in 't haar gaan zitten en ik zou nu daarmee weer kunnen beginnen. Om evenwel toch iets met eenige zekerheid te kunnen melden en om de zaak kort te maken zoudt gij van mij kunnen zeggen: Geboren in 1860 in Amsterdam en nog niet dood, schildert met verf van Claus en Fritz.

Hoogachtend
W. B. Tholen.³

Welnu, wie waren deze Claus & Fritz? Wie gebruikte hun materialen en verf? Is er nog tubeverf van Claus & Fritz te achterhalen en wat is karakteristiek voor deze verf? Ant-

woorden te vinden op deze vragen kan van belang zijn bij de studie van atelierpraktijken van de 19de-eeuwse Nederlandse schilders maar kan ook een bijdrage leveren voor een subtielere conservering en restauratie van werken van deze schilders.

De firma Claus & Fritz

Zoals de aanbeveling al aangeeft, gaat de geschiedenis van de firma Claus & Fritz terug tot 1841.⁴ De zaak werd in dat jaar opgericht door Pieter Claus jr., kunstschilder en zoon van een timmerman, die op 17 december 1778 in de Amstelkerk in Amsterdam werd gedoopt. Op 15 september 1825 hertrouwde de toen 46-jarige schilder van landschappen en stadsgezichten met de 24-jarige Jacomina Christina Numan (Evangelisch-Luthers gedoopt, 26 april 1801), de dochter van een kunsthandelaar. In 1841 begon Claus een handel in 'Teekenbehoef-ten'. Deze bevond zich op de Nieuwezijds Achterburgwal (thans Spuistraat) bij de Rosmarijnsteeg. In hetzelfde jaar verhuisde hij naar de Herengracht nr. 295⁵, waar de firma zo'n 50 jaar gevestigd bleef (afb. 4). Op 16 augustus 1834 werd een dochter geboren, Harmina Christina Louisa Claus (1834-1899).⁶ Zij trouwde op 27 oktober 1853 op 20-jarige leeftijd met de kunstschilder Johannes Fritz (afb. 5).⁷ De laatste was toen 30 jaar oud, geboren in 1823, zoon van de 'vleeschhouwer' Machiel Fritz en Engeltje Aalders. In de huwelijksakte gaf de tot de Hersteld Evangelisch-Lutherse Kerk behorende Johannes Fritz al aan kunsthandelaar te zijn. Getuigen van dit huwelijk waren de kunstschilder Abraham Hulk, de goudsmid Gerrit Bergh en Fritz' enige broer Jacob (1825-1886).

In de Naamlijst van de meest vooraanstaande inwoners van Amsterdam (de zogenaamde Heerenboekjes), komt vanaf 1853 de naam Claus & Fritz voor. Claus hield echter tot aan zijn dood in 1864 ook zijn eigen vermelding aan. Vanaf 1856 stond er vermeld: *Claus (P.) Kunsthandelaars in Schilder en Teekenbehoef-ten, Claus & Fritz, ten huize als boven.* Dat Claus & Fritz daadwerkelijk in kunst handelde weten we onder andere door de kasboekjes van de schilder Cornelis Sprin-

Afb. 4. Herengracht 295 (het tweede pand van links) met de naam *Claus & Fritz* op de pui. De foto is gemaakt vlak voor de afbraak in 1915. Foto Gemeente-archief, Amsterdam.

ger die in het Rijksprentenkabinet bewaard worden. De firma Claus & Fritz kocht, verspreid over de jaren 1842–1862, zes schilderijen van deze meester waarvoor zij tussen de 50 en 100 gulden per stuk betaalde.⁸ Na de dood van Claus bleef de zaak Claus & Fritz heten. De geschreven aanbevelingsbrief geeft aan dat de firma vanaf 1841 verf fabriceerde. Of de fabricage van verf en andere kunstenaarsbehoeften op het bovengenoemde winkeladres geschiedde, is onzeker. De firma Claus & Fritz was op de Herengracht namelijk niet al te ruim behuisd.⁹ Mogelijk werd het pand alleen als winkel en galerie gebruikt, terwijl de fabricage van verf elders plaatsvond.

Op 17 februari 1891 overleed Johannes Fritz en in datzelfde jaar verliet zijn weduwe,

Afb. 5. Harmina Christina Louise Fritz-Claus (1834–1899). Foto F.W. Deutman, Amsterdam, in bezit van J.C. van Cleef te Hoogezand.

mevrouw H.C.L. Fritz-Claus, het pand. Het echtpaar is, op een in 1864 doodgeboren zoon na, kinderloos gebleven. Bij haar overlijden in 1899 kwam het huis bij boedelscheiding aan de zoon van Johannes' broer Jacob: Jacob Machiel Fritz (1870–1938). Net als zijn vader was Jacob Machiel makelaar in koffie en hij had blijkbaar geen bemoeienissen met de verfhandel. Nog in datzelfde jaar werd het huis verkocht aan de uit Gouda afkomstige kunsthandelaar en schilder Bartholomeus Johannes van Maare (geb. 18-2-1837), die de zaak in schilder- en tekenbehoeften reeds vanaf 1891 voerde. De naam Claus & Fritz bleef na de overname door Van Maare gehandhaafd. De overweging dat het voor de zaak beter zou zijn deze oude, vertrouwde naam niet te veranderen, heeft hierbij waarschijnlijk een rol gespeeld. Wel wordt in de vermeldingen het woord *en* geplaatst tussen *Kunsthandelaars* en *In Schilder- en Teekenbehoeften*.

Afb. 6. Advertentie van de firma Claus & Fritz. Adresboek 1909. Foto Gemeente Archief, Amsterdam.

Claus (W. H.) van Ostadestraat, 198.
Claus en Fritz. (Firma) Heeregracht, 295. Fabrik van Olie- en Waterverven en in
Schilder- en Teekenbehoefsten.

FIRMA CLAUS & FRITZ,
Heeregracht 295.

Fabrikanten van Olie- en Waterverven
in Tuben, Schilderdoek, etc.

HANDEL IN SCHILDER- EN TEEKENBEHOEFSTEN.

Clausen (J.) St. Janstraat, 40. Boekdrukker.

In 1909 kwam het woord kunsthandelaars te vervallen en noemde de zaak zich *Fabriek van olie- en waterverven en in Schilder en Teekenbehoefsten*. Een advertentie van Claus & Fritz uit datzelfde jaar omschrijft het aanbod nog specifiek: *Fabrikanten van fijne Olie- en Waterverven in Tuben, Schilderdoek etc., Handel in Schilder- en Teekenbehoefsten* (afb. 6).

Afb. 7. Heeregracht 341. Het witte huis in het midden was de winkel van Claus & Fritz. Foto Herman H. van Doorn, Lock Images Utrecht.

De weduwe van Bartholomeus Johannes van Maare, Elisabeth de Steenwinkel, en haar kinderen Jacobus, Dirk, Bartholomeus Johannes en Reijk waren allen woonachtig op nr. 295. Het huis werd in 1913 voor f 25.000,- aan de gemeente verkocht, die het in 1915 liet afbreken om plaats te maken voor het nieuwe gebouw van de telefoon-dienst.

De zonen Jacobus (geboren 20-12-1866) en Dirk (geboren 26-4-1868) van Maare namen de Firma Claus & Fritz over. Op 1 januari 1914 werd een vennootschap aangevangen en vanaf die datum was de onderneming gevestigd op het adres Heeregracht 341 (afb. 7). Het pand was voor f 12.000,- gekocht van de commissaris in effecten J.J. Hoogebom. Jacobus en Dirk van Maare lieten zich op 10 juni 1921 inschrijven in het nieuw geopende Handelsregister van de Amsterdamse Kamer van Koophandel en Fabrieken onder de naam *Firma Claus & Fritz*. Als bedrijfsomschrijving werd opgegeven: *Verfbereiding, handel in schilder- en teekenbehoefsten*. Wederom werd de naam Claus & Fritz gehandhaafd, al voegde men in advertenties onder de naam Claus & Fritz tussen haakjes toe *Gebrs. Van Maare*. De gebroeders Van Maare fabriceerden naast *fijne Olie- en Waterverven in Tuben* ook schilderpapier, schilderlinnen en panelen. Ook bood men studieverf aan, zoals blijkt uit een advertentie van de firma uit 1915 in de catalogus van de *Moderne Kunstkring te Amsterdam*. Blijkens de inschrijving van 23 februari 1931 in het Handelsregister is de zaak van Claus & Fritz per 1 juli 1930 geliquideerd. De vereffenaars zijn dezelfde Jacob en Dirk van Maare, dan respectievelijk 65 en 63 jaren oud. Op 1 april 1931 maakte men door inschrijving in hetzelfde register publiek dat de onderneming was opgeheven met ingang van 24 maart 1931. In het begin van de 20ste eeuw hebben (vooral) Engelse, Duitse, Franse en Belgische tubeverven een snelle opgang gemaakt in Nederland en veroverde bovendien het in 1899 opgerichte Talens in de jaren twintig snel het grootste marktaandeel voor kunste-

Afb. 8. Rekening van Claus & Fritz aan Willem Witsen, 1917. Stichting Willem Witsenhuis, Amsterdam.

Folio 242
FABRIEK
VAN
OLIE- en WATERVERF.
Onder controle van den Heer
VAN LEEUWEN HILBERSCH.
HANDEL IN
SCHILDER- en
TEKENBEHOEFTEEN.
Restaureeren van Schilderijen.

Amsterdam, 25 Januari 1917

Van Maare W. Witsen Albin Dubel

van de FIRMA CLAUD & FRITZ.
Telefoon 10798 - Heerengracht 341
N. 6885

Voor aan UEd. verkocht en geleverd.

Jan	11	1	Roos boots. kool. Orkide, met telen 5 p. d. l. g.			- 90
	17	2	Spirame 30% x 57. 2 spirame 70% d. l. g.			41
		4	69 x 30% .			10 35
		2	80 x 100% .			8 40
		4	30 x 37% .			7 35
		4	40 x 50 .			8 40
		2	44 x 55 .			4 40
		2	41% x 55 .			4 40
Feb	17	50	buizen v. to. Cremserwit 5 p. d. l. g.			9 60
	23	2	Spirame 34 x 54% .			
			met eigen doek			5 30
	28	5	buizen Cremserwit			6
			geraniumlak			2 40
Mar	16	3	buizen Cobalt. Alkalin			3 15
		3	2 1/2 Cobalt. blaauw oplos			5 40
		2	buizen van Dyck. blaauw			1 20
		3	Albin. geranium			- 90
		2	Albin. 2 buizen Cadmium 2 1/2			3
		2	Lichte n° 1 2			3
		2	Lichte 3 2 tubes			3
		2	Oranji. Cadmium 5 p. d. l. g.			5 10
Mei	19	8	buizen Cobalt. blaauw			11 52
		3	Alkalin			2 40
		2	van Dyck. Cadmium. 2 1/2			2 40
April	11	1	Spirame 30% kool. 35 x 40% .			1 65
			hamp. p. t. m.			113 73

naarsverf.¹⁰ Het zal dus voor de gebroeders Van Maare steeds minder lucratief zijn geworden hun verven te produceren. Ook de leeftijd en mogelijk het gebrek aan opvolgers zal hen bewogen hebben een punt te zetten achter een negentig jaar oude traditie van fabricage en handel in verf- en kunstenaarsbehoefte. Het pand Heerengracht 341 werd in 1931 voor f 12.408,- verkocht aan de fabrikant Hilbert Booy en zijn echtgenote E. Koller in de Oude Doelenstraat. Thans is er Hotel Ambassade gevestigd. Niets herinnert meer aan de winkel en het fabriekje, maar het statige vijf verdiepingen tellende herenhuis aanschouwende, kan men zich gemakkelijk indenken dat de winkel in het souterrain en/of op de bel-etage gevestigd was.

De gebruikers

Vanaf de negentiende eeuw kon men inspelen op de groeiende vraag naar kant en klare kunstenaarsbenodigdheden, die mede ontstaan was doordat er zich steeds meer ama-

teurschilders aandienden, voor wie het zelf prepareren van verven zoals kunstenaars in de voorgaande eeuwen gedaan hadden, bezwaarlijk was. Vele schilders gingen bovendien buiten schilderen, vaak op verre locaties. Er was behoefte aan materiaal dat goed verpakt was en meteen gebruikt kon worden. De nieuwe industrie maakte het mogelijk deze artikelen machinaal te vervaardigen. De vraag door wie en op welke wijze aan deze behoeften in Nederland werd voldaan, is nog nauwelijks beantwoord.¹¹ Door rekeningen, notities en inventarissen van schilders te bestuderen krijgen we een idee waarmee en hoe men werkte en wie in de hierboven genoemde behoeften kon voorzien.

Zo wordt in de aantekenboekjes van G.H. Breitner uit 1900 en 1901 viermaal vermeld dat hij voor f 50,- tot f 70,- verf betrok van de firma Claus & Fritz.¹²

Meer inzicht in hetgeen de firma Claus & Fritz naast verf aanbood krijgen we uit zeven rekeningen van deze firma, verzonden aan de schilder Willem Witsen (1860-1923) (afb. 8). Ze zijn gedateerd 18.1.1908, 18.1.1909, 2.6.1917, 8.7.1918, Januari 1919, April 1919 en April 1920. Witsen kocht op rekening.¹³ Hierin worden de volgende artikelen omschreven: Dubbele tubes olievert, 64 stuks: Cremserwit, geel oker (10 stuks), donker Napels geel (5 st.), bruin oker (5 st.), Terre de Sienne (5 st.), gebrande Terre de Sienne (5 st.), rode oker (5 st.) cadmium oranje (5 st.), cobalt (5 st.), ultramarijn (10 st.), donkere cobalt (15 tubes), ivoorzwart (5 st.) en Van Dijk bruin (2 st.). Kleinere tubes olievert: Lichte cadmium (10 st.), cadmium, donker cobalt (4 st.), carmin extra (5 st.), geraniumlak (5 st.), Chinees vermijloen, citroen cadmium 1,2,3 en donker, oranje cadmium (5 st.), rode cadmium, rode oker (10 st.), gebrande goudoker (10 st.) en cobalt (10 st.).

Waterverven: (No. 2) brown madder, cobalt donker, lichte Napels geel, bruin oker, geel oker, Terre Sienne, Terre Sienne gebrand, permanent wit, rode oker, indigo, Van Dijks-bruin, caeruleum blauw, ultramarijn. Behalve verf bestelde Witsen veel penselen en kwasten: 'Lionsche kwasten met bruine stelen', 'Groote kwasten', 'kwasten merk

Afb. 9. Tube Roberson's Medium in een catalogus van de firma Roberson & Co te Londen. Catalogue 1911-1925.

Zierle[.]ja', 'Engelsche marder penselen', 'Gewone marder penselen', 'Verniskwastje', en voorts een schilderskistje (f 8,50), een doos houtskool met zilver [papier], pinnen rood conté krijt, pijpjes roodkrijt à 7,5 ct., pijpjes rood krijt à 6 ct., 1 dozijn bester krijt, lederen doezelaars, papieren doezelaars, vellen met enkel en dubbel 'Ingrespapier'¹⁴, 1 flacon fiel préparé (ossegal), mahonie paneel 32 x 41 cm., mahonie paneeltjes 19,5 x 25 cm. Witsen liet voorts 15 spieramen opsturen naar de schilder Jan Vogelaar te Amerongen, een leerling van Jac. van Looy. Voor eigen gebruik kocht Witsen 'spieramen oud Hollandsch model', een spieraam met lat, 'een spieraampje 22,5 x 30,5 bespannen met eigen (roode) schilderslinnen' en 2 andere spieramen opgespannen met eigen doek. Deze laatste 2 bestellingen werden gedaan in 1918 en 1920. Claus & Fritz was toen gevestigd op de Herengracht 341. Of men in dit smalle huis werkelijk schilderslinnen prepareerde is niet bekend. Het ligt meer voor de hand dat dit werk elders gebeurde of werd uitbesteed. Aan vernis kocht Witsen 6 flacons vernis à peindre, 3 flacons vernis à retoucher en 3 dubbele flacons Mastiekvernis. Ook bestelde hij 9 flacons siccative d'Harlem en 5 flacons gebleekte lijnolie, hoogstwaarschijnlijk om als bindmiddel te gebruiken. Daarnaast kocht hij nog een ander bindmiddel bij Claus & Fritz, namelijk *Roberson's Medium* (afb.

9). In 1920 kocht hij 7 tubes en in 1918 2 dubbele tubes van dit schildersmiddel van de firma Charles Roberson & Co. te Londen. Ook bij andere Nederlandse kunstenaars moet dit produkt aftrek hebben gevonden. De firma A.J. Nuss¹⁵ in de Reguliersbree-straat importeerde namelijk op 10 januari 1917 3 dozijn tubes van dit bindmiddel. Al op 2 juli van datzelfde jaar werd door deze firma nog eens 3 dozijn Robersons bindmiddel naar Amsterdam gehaald. De Firma Nuss kocht direct in te Londen¹⁶; zij komt in 1915 voor het eerst voor in het archief van Roberson en de twee firma's doen na 1922 géén zaken meer met elkaar.¹⁷ Claus & Fritz komen in dit archief als debiteur of crediteur niet voor en hoogst waarschijnlijk betrokken zij dit middelje van de genoemde firma Nuss.

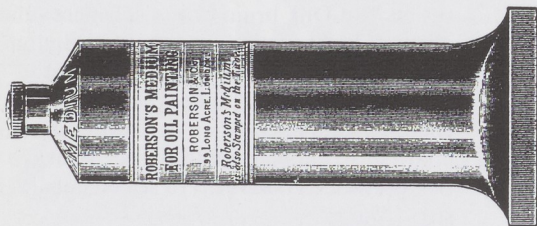
Willem Witsen had dit bindmiddel mogelijk ontdekt in de jaren 1889-1891 toen hij in Londen werkte. Hij heeft het daar vermoedelijk direct in de winkel van Roberson aan de toonbank gekocht en komt daarom ook niet voor in het archief van die firma.

De verf

Behalve de foto van de aanbeveling bevond zich bij de firma Van Beek op de Stadhouderskade ook nog een tube olieverf van Claus & Fritz, verscholen tussen tubes van andere makelij. Men stond toe het uitgeknepen tubetje mee te nemen naar het Rijksmuseum voor onderzoek net als de foto van de aanbeveling. Het met olie verzadigde etiketje dat nog keurig rond het loden tubetje gewikkeld is, vermeldt dat het om sapgroen van *CLAUS & FRITZ Amsterdam* gaat. In de kraag van de tube zijn eveneens naam en plaats te lezen. De lettertjes zijn in het lood geponst (afb. 10).

In het Drents Museum te Assen wordt de schilderkist van G.W. Dijsselhof (1866-1924) bewaard. Hierin bevinden zich enkele tubes van de merken Oud Hollandse (Scheveningen), P. Briault (Parijs), Dr. Fr. Schoenefeld (Düsseldorf), H. Schmincke & Co. (Düsseldorf) en Schouten en Voskuyl (Amsterdam)¹⁸ en maar liefst 62 tubes Claus & Fritz met 34 verschillende kleuren olieverf.¹⁹ Er zijn vier verschillende formaten. Eén tube (smaragd-

ROBERSON'S MEDIUM FOR OIL PAINTING.

This Medium has now been in universal use by Artists for more than fifty years, and is confidently recommended for its quality of imparting permanency and richness to Colours.

IN TUBES—(Size of Engraving) ... each 1s.

LARGE DITTO ... " " " 1s. 6d.

Please observe that the neck of the Tube is stamped "ROBERSON'S MEDIUM."

W. P. FRITH, ESQ., R.A., informs us as follows:—

GENTLEMEN,—After careful examination of my picture, "The Derby Day," at the National Gallery, I have come to the conclusion that it is in as perfect a state of preservation as possible—in fact, I consider that there is not the slightest change in colour since it was painted, more than forty years ago, and I think it is only right to apprise you of this fact, the picture being painted entirely with your Colours and your (Roberson's) Medium.

(signed) W. P. FRITH.

January, 1877.

114, CLIFTON HILL, N.W.

Afb. 10. Verftubes van Claus & Fritz uit de schilder­kist van Dijsselhof en de tube Sappgroen uit het bezit van de firma Van Beek.

groen) draagt het opschrift *Studie olie­verf*. Op al deze tubes, die qua model overeen­komen met de al voor onderzoek voorhanden zijnde tube sappgroen, heeft Dijsselhof met potlood zijn initialen *W.D.* geschreven. Op één van de vier tubes Gebrande Terre de Sienne heeft hij bovendien een datum *Mei 21* gezet. Gezien de goede en gevulde toestand van de tubes lijkt het waarschijnlijk dat ze alle door Dijsselhof tegen het eind van zijn leven zijn gekocht. In het Rijksprentenka­binet bevindt zich ook een schilder­kist met vele Claus & Fritz tubes. Deze is afkomstig van Hendrik van Borssum Buisman (1873–1951), kunstschilder en oud-conservator van Teylers Museum in Haarlem.²⁰ Een goed overzicht van het gehele kleuren­gamma van Claus & Fritz is te krijgen uit een *Beknopte Prijscourant* van de firma A.J.

van der Linde te Amsterdam uit januari 1928. De *Fijne olie­verf van de Firma Claus & Fritz, Amsterdam* wordt hier aangeboden tussen de *Extra fijne olie­verf voor kunstschilders onder eigen etiket* en de *Rembrandt olie­verven voor kunstschilders, de Studie-olie­verf en de Decoratie­verf van N.V. Talens en Zoon, Apeldoorn* (afb. 11). Van de Studie-olie­verf van Claus & Fritz wordt geen prijsopgaaf gedaan. Het aanbod van Claus & Fritz is ruim. De bruine *Mars kleuren*, die Dijsselhof wel in zijn bezit had, worden hier echter niet aangeboden. Daarentegen komt bitumen (asfalt) wel voor op de prijslijst. Blijkbaar gebruikten Dijsselhof en Van Borssum Buisman die verfsoort niet. Cadmium werd door Claus & Fritz in het assortiment gevoerd en heeft ook bij Dijsselhof en Van Borssum Buisman gretig aftrek gevonden. De com-

Afb. 11. Prijlijst van Claus & Fritz in een 'Beknopte prijscourant' uit 1928 van de firma Van der Linde te Amsterdam.

FIRMA A. J. VAN DER LINDE

SPECIAL ADRES VAN BENODIGDHEDEN VOOR KUNST EN KUNSTLIJVERHEID
 POSTGIRO No. 13274 AMSTERDAM-CENTRUM ROZENGRACHT 58
 GEMEENTE GIRO L. 476 TELEFOON No. 46111

No. 50

Januari 1928

BEKNOPTE PRIJSCOURANT

van verven en benodigdheden voor:

Olie-Waterverf, Genscht, Tempas, Plakast, Cassin, Frenck, Akrotophila, Retouch, Gobein, Staf, Relief, Pen en Quaschlierm, Pastellieren, Teekenen, Baliken, Eken, Gaverren, Litzogaverren, Heut en Linsolungsverv, Pentastosen, Post-weren, Enkallieren, Glas en Porcelainebanden, enz. Plastermodellen, Vachtoeken, Houzgestoken schilderlijstjes, zogen. Belg. Lijsten, Afdrukschablonen.

Hewel de prijzen der verschillende artikelen niet steeds aan groote schommelingen onderhevig zijn, hebben wij gemeend aan de zeer vele tot ons gerichte aanvragen te moeten voldoen, om U de tusschen gaende prijzen mede te deelen, temeer daar wij de prijzen van verschillende artikelen niet onbedenklijk hebben kunnen verlagen. Waar wij onze prijzen in evenredig-ming met de in het buitenland geldende prijzen gesteld hebben en bovendien zeer concurrerend zijn, zijn deze berekend op CONTANTE VERKOOP, geheel wettigend en slechts voor zover de goederen voorhanden zijn. H. H. Kunstschilders, Teekenaars, Architecten en Leeringers van Antwerpen en Middellandsche Kunstnijverheidscholen worden op deze prijzen 10% korting met uitsluiting van enkele artikelen, welke prijzen uitsluitend netto zijn. Vene scholen extra prijzen.

Betwale de in deze beknopte prijscourant genoemde artikelen hebben wij nog zeer vele andere artikelen voorhanden of kunnen U deze leveren, wil verzoeken U voor de niet genoemde artikelen onze prijzen aan te vragen.

Zendingen boven Fl. 15.— franco busje, bij geen andere verzending spoor, boot of autovervoer, franco naaste station. Ver-pakking tegen uitkosting; prijs; mits franco busje toegewezen wordt deze wederom goedgeschreven. Voor Koloniën en Buit-enland moet steeds post, vracht, verzekering enz. berekend worden.

Met dezen prijscourant zijn alle andere prijsnoteringen verzonden.

EXTRA FINE OLIEVERF VOOR KUNSTSCHILDERS.

ONDERE KIJSTEN.

WIT	Tube	VI	IX	X	Rood	Tabu	VI	IX	X
Gemengd wit	—	0.30	0.25	0.21	Wierkrakel licht rood en donker	—	0.30	1.25	—
Kremerswit don. middel, dik	—	0.20	0.20	—	7 onderrood licht en donker	—	0.90	1.45	—
Zakwit	—	0.30	0.35	0.75	Blaauw	—	—	—	—
Geel	—	—	—	—	Bruinrood	—	0.25	0.45	0.63
Cadmium citroen, licht, middel, donker	1.—	1.00	—	—	Donker sat. en gebt.	—	0.25	0.45	0.65
— oranje	—	—	—	—	Terra di Siena gebr.	—	0.25	0.45	0.65
Chroom, geel licht, middel, donker	—	—	—	—	Vert Driekleur	—	0.25	0.40	0.60
— oranje	—	—	—	—	Blaauw	—	0.90	1.45	—
Geelrood	—	0.25	0.40	0.50	Cobalt licht en donker	—	0.90	1.45	—
Geelrood	—	0.25	0.45	0.65	Cobalt violet	—	—	—	—
Nap. geel licht en donker	—	0.15	0.25	—	Prasin. blauw	—	0.40	0.75	—
Siena sat.	—	0.25	0.45	0.80	Ultramarine licht en donker	—	0.40	0.75	1.10
Rood	—	—	—	—	Zwart	—	—	—	—
Alkantara Krakel licht en donker	—	0.35	1.—	—	Oranje	—	0.25	0.45	0.65
Cadmiumrood	—	1.50	2.40	—	Cadmiumrood licht en donker	—	0.25	0.45	0.65
Doodrood rood en paarsche	—	0.25	0.45	—	Perm. groen licht en donker	—	0.20	0.30	—
Geel, rood licht en donker	—	0.25	0.45	—	Vert Ultramarine	—	0.20	0.30	—
Geelrood gebraad	—	0.25	0.45	0.65	Vert Paal Ultramarine	—	0.40	0.75	—
					Verszwart	—	0.25	0.45	0.65

gemengd Wit, Kremerswit en Zakwit tube XI Fl. 1.50.

De prijzen dezer verven, schildersmodellen en versiersels zijn netto, uitsluitend aan kunstschilders gelovend.

EXTRA FINE OLIEVERF van de Firma CLAUDS & FRITZ, Amsterdam.

WIT	Tube	III	IV	III	IV	III	IV
Gemengd wit	—	0.35	—	0.35	—	0.35	—
Kremerswit don. middel, dik	—	0.25	—	0.25	—	0.25	—
Zakwit	—	0.30	—	0.30	—	0.30	—
Geel	—	—	—	—	—	—	—
Cadmium citroen, middel, donker, oranje	1.—	1.00	—	1.00	—	1.00	—
Chroom, geel licht, middel, donker	—	—	—	—	—	—	—
— oranje	—	—	—	—	—	—	—
Geelrood	—	0.20	—	0.20	—	0.20	—
Geelrood licht	—	0.10	—	0.10	—	0.10	—
Middegeel wit	—	0.65	—	0.65	—	0.65	—
Mais oker	—	0.30	—	0.30	—	0.30	—
Nap. geel licht, donker, rood	—	0.40	—	0.40	—	0.40	—
Schilderij donker	—	0.40	—	0.40	—	0.40	—
Rood	—	0.30	—	0.30	—	0.30	—
Cadmiumrood	—	1.50	—	1.50	—	1.50	—
Cadmium extra	—	1.25	—	1.25	—	1.25	—
Carmelijn	—	1.60	—	1.60	—	1.60	—

commerciële productie van cadmium rood begon internationaal pas op te komen omstreeks 1910. Cadmium oranje, geel en citroen (cadmium lithopone) was in 1926 een modern pigment en het gebruik ervan kwam internationaal pas op gang vanaf 1926.²¹ De firma Claus & Fritz was net als Van der Linde en Talens, die het ook in hun assortiment voerden, bij de tijd. Voorts valt op dat Antwerps blauw, Berlijns blauw en Pruisisch blauw apart worden aangeprezen, terwijl Antwerps blauw (een lichtere variant van Pruisisch blauw) en Berlijns blauw in de literatuur meestal als synoniemen werden gebruikt voor Pruisisch blauw. Helaas ontbreken deze drie kleuren in de schilderkisten van Dijsselhof en Van Borssum Buisman zodat het voorsnog niet mogelijk is het ver-

schil tussen Berlijns en Pruisisch blauw van Claus & Fritz aan te geven. Typisch voor het Claus & Fritz-assortiment zijn bovendien de kleuren wijngaard zwart en geraniumlak.

Controle

In de briefhoofden van alle rekeningen van Claus & Fritz aan Willem Witsen valt naast de bedrijfsomschrijving *Handel in Schilder en Teekenbehoeften* te lezen: *Restaureeren van Schilderijen*.²² Ook staat in het briefhoofd op de rekeningen aan Witsen vanaf 1917: *Fabriek van Olie- en Waterverf. Onder controle van de Heer van Ledden Hulsebosch*. Hiermee wordt bedoeld op de beroemde Amsterdamse criminoloog en wetenschappelijk adviseur bij de gerechtelijke opsporingsdienst C.J. van Ledden Hulsebosch (1877-1952), in krant artikelen bijgenaamd 'de Sherlock Holmes van Amsterdam'.²³ De firma Claus & Fritz hechte blijkbaar zulke grote waarde aan de kwaliteit van hun product, dat ze zelfs een onafhankelijke controleur in de arm namen. De controle zal er vermoedelijk uit bestaan hebben dat de verf regelmatig getoetst werd op fijnheid, authenticiteit en kwaliteit van de pigmenten. Van Ledden Hulsebosch voerde soortgelijke productcontroles uit bij de Aroma's van Maggi te Amsterdam en bij de T.L.-buizen voor Philips te Eindhoven.²⁴ Hij was bovendien geïnteresseerd in het moderne kunstonderzoek. Zo beschreef hij in zijn populaire boek *Veertig jaren speurderswerk* uit 1945 hoe de eerste lamp voor ultraviolet-stralenonderzoek door hem naar Nederland werd gebracht en gebruikt voor ondermeer het onderzoek van kunstvoorwerpen, zoals schilderijen (afb. 12).²⁵ Met veel moeite lukte het Van Ledden Hulsebosch om *als eerste Nederlander te arbeiden op 't terrein dezer nieuwe schepping van de techniek*. Naar eigen zeggen was Van Ledden Hulsebosch *de eerste onderzoeker, die in Nederland olieverfschilderijen van oude meesters in U.V. stralen beschouwde, om signaturen te ontdekken welke bij gewoon licht geheel onzichtbaar waren. De mogelijkheid kwam vooral sterk naar voren, indien de schilder zijn naam op de schilderij aangebracht had met een der verfsoorten, welke opvallend luminesceeren, zoals b.v. zinkwit en andere zink-*

Afb. 12. Foto van C.L. van Ledden Hulsebosch, afgebeeld in: *De Telegraaf*, donderdag 14 juli 1927. Het onderschrift luidde: *De politie-deskundige, de heer C.J. van Ledden Hulsebosch in zijn particulier laboratorium aan den Nieuwendijk No. 17 te Amsterdam, waar hij*

houdende verven, of met niet luminiscerende verf op een lichtenden grond. Van Ledden Hulsebosch was in zijn tijd een beroemdheid en, wederom naar eigen zeggen, ook de eerste criminoloog in Nederland die dactyloscopisch onderzoek toepaste bij het oplossen van misdadaadzaken.

Al zijn er geen redenen om te twijfelen aan het bestaan van de controles op Claus & Fritz verf, het moge duidelijk zijn dat de firma ook op een commerciële wijze reclame heeft gemaakt met de naam van de bekende onderzoeker Van Ledden Hulsebosch op haar briefhoofd. Net als bij de aanbevelingsbrief uit 1900 trachtte de firma met de namen van beroemdheden boven haar Nederlandse concurrenten uit te steken.

Recente analyse van de verven

Jaap Boon van het FOM Instituut voor Atoom- en Molecuulfysica te Amsterdam, heeft het bindmiddel onderzocht van alle verschillende kleuren van de schilderkist van Dijsselhof en van de tube sapgroen in het bezit van Van Beek. De monsters zijn met behulp van massaspectrometrie door hem geanalyseerd.²⁶ Drogende olie bleek de organische hoofdcomponent in alle 21 onderzochte verfmonsters te zijn. De aard van de drogende olie kon nog niet precies vastgesteld worden, omdat de typering gewoonlijk is gebaseerd op de verzadigde vetzuren in gedroogde verf. Hier heeft men te maken met

ten dienste van politie en justitie zijn verschillende onderzoeken verricht, die reeds menig misdrijf hebben opgehelderd. Hij is hier bezig met zijn interessante instrumentarium voor de ultra-violette stralen. Foto: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

nog niet uitgeharde verf. Er treden in enkele gevallen afwijkingen op die wijzen op bijzondere oliecomponenten. De mogelijkheid dat het oxydatieproducten van triglyceriden betreft wordt nog door Boon onderzocht. Van een monster uitgedroogde verf van de kraag van een tube kon aangetoond worden dat de hoofdcomponent van het bindmiddel lijnolie was. In enkele gevallen werd een minieme hoeveelheid bijenwas gevonden. Ook zijn er aanwijzingen voor een kleine hoeveelheid toegevoegde triterpenoïdehars. Opvallend is de aanwezigheid van zink in een aantal kleuren. De mogelijkheid dat zinkpalmitaat of stearaat voor de smeugheid is toegepast, zou nader onderzocht kunnen worden. Zowel bijenwas als zinkzouten worden in de literatuur genoemd voor het verlengen van houdbaarheid van tubeverf.²⁷ Het is echter ook mogelijk dat er gewoon zinkwit door gemengd is. Een voor Boon onzichtbare houdbaarheidsverlenger is aluminiumoxide. Wellicht is deze ook toegepast.²⁸

Met de analyse van het bindmiddel van de verf van Claus & Fritz is dit onderzoek voorlopig afgesloten.²⁹ Wellicht kan dit artikel een bijdrage leveren aan het kunsthistorisch en materiaaltechnisch onderzoek naar de negentiende-eeuwse Nederlandse schilderkunst en zodoende ook van belang zijn bij toekomstige restauraties. We weten nu immers van vele schilderijen met welke verf ze geschilderd kunnen zijn. Van die verf kennen we thans de samenstelling en we kunnen zo anticiperen op de risico's van bijvoorbeeld het schoonmaken van deze schilderijen. Hopelijk is hiermee een aanzet gegeven tot onderzoek van andere verven die gebruikt zijn in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw.

Noten

Voor redactioneel advies ben ik dank verschuldigd aan verschillende collegae in het Rijksmuseum: Monique Berends-Albert, Pauline Lunsingh Scheurleer, Freek Heijbroek, Jan Piet Filedt Kok, Wouter Kloek en Robert-Jan te Rijdt. Daarnaast aan H.J. Hijmersma, Sint Michielsgestel en F.J.M. van der Ven, Berlicum. Voor vriendelijke mededelingen en tips dank ik hier: Sally Woodcock, Research Associate, Roberson Archive, Hamilton Kerr Institute, Cambridge, Irene de Groot, voorzitter van de Stichting Willem Witsenhuis te Amsterdam, de heren De Weerd sr. en jr. van de Firma van der Linde te Amsterdam, Ysbrand Hummelen, Centraal Laboratorium Amsterdam, Paul Berends, Koninklijke Talensfabrieken Apeldoorn, J.J. Heij, conservator van het Drents Museum te Assen, mevrouw S. Bergé-Sliger, Museum Slager 's-Hertogenbosch, Marijn Schapelhouman, Rijksprentenkabinet, Amsterdam, het Politie Museum te Apeldoorn, S.A.C. Dudok van Heel, Gemeente Archief Amsterdam, Armin Jacobs, Peter Poldervaart, Alan Lemmers, Martin Bijl en Laurent Sozzani, Rijksmuseum Amsterdam, C.J. van Ledden Hulsebosch, Dommelen, H.W. Fritz (kleinzoon van genoemde Jacob Machiel Fritz), Amsterdam, en de Firma Van Beek, Amsterdam. Mevrouw R. ter Kuyle te 's-Gravenhage dank ik voor schriftkundig advies.

¹ Inv.nrs. respectievelijk Sk-A-3586 en Sk-A-2889. Het eerstgenoemde schilderij is zelfs ongedoubleerd en de opspanning van het, naar het zich laat aanzien, industrieel geprepareerde linnen is nog in orde. Spieraam en doek lijken hier als één geheel aan Dijsselhof geleverd te zijn. Dit is ook het geval met het in 1994 aan het Rijksmuseum geschonken portret van Isaac de Bruyn door Jan Veth (inv.nr. Sk-A-4893); op deze nog onaangerode achterzijde van het doek en op het spieraam bevinden zich eveneens Claus & Fritz-stempels. Het stempel is ook aangetroffen op een schilderij van Willem Witsen (Sk-A-2953, Winterlandschap) in het Rijksmuseum.

² Inv.nr. Sk-L-1073. Het handgeschreven etiket onder op het inlijstkarton is gedateerd *Sep. 1870* en gesigneerd *Tante v.d. Oudermeulen*. Deze tante, Mevrouw Johanna van der Oudermeulen-Dedel (1796-1873), laat op het etiket weten het portret na te willen laten aan Jhr. Johan Hugo Backer (1865-1881). Deze was bij het overlijden van zijn peettante in 1873 negen jaren oud en overleed vroeg op zestienjarige leeftijd. Gezien de afstamming van de gepor-

retteerde, maar ook dank zij corresponderende afmetingen van vellum en de bewuste lijst (met glasplaat) is het hoogstwaarschijnlijk dat deze lijst gezeten heeft om een portret van Clara Magdalena Dedel (1727-1778), echtgenote van Hendrick Bicker. Het is een pastel door J.E. Liotard uit 1756 en pendant van het portret van haar man. Deze pastels bevonden zich tot februari 1978 als bruikleen van de stad Amsterdam in het Rijksmuseum en waren genummerd C 30 en C 31. Thans bevinden zij zich in de collectie van het Amsterdams Historisch Museum (inv. nr. A 7367 en A 7368). De maten van het damesportret zijn 53 x 43.5 cm, de sponingmaten van de genoemde lijst 53.4 x 43.7 cm. Zie: F.J.E. van Lennep, *Late regenten*, Haarlem 1962, pp. 75-80, 172 en afbeelding 5; P.J.J. van Thiel e.a., *All the paintings of the Rijksmuseum in Amsterdam*, Amsterdam 1976, pp. 791 en 846.

³ Plasschaert archief, R.K.D., Den Haag. Zie Anneke de Jong, *Willem Bastiaan Tholen 1860-1931*, Assen 1994, p. 159.

⁴ De gegevens van de families en het bedrijf zijn opgezocht in het Bevolkingsregister, de doop-, trouw- en begrafenisregisters en de Burgelijke Stand van Amsterdam in het Gemeentearchief aldaar. Voorts zijn gegevens verstrekt uit de Historische uittreksels van de Kamer van Koophandel te Amsterdam. Ook is gebruik gemaakt van de z.g. *Heerenboekjes*. Scheens *Lexicon en Vier eeuwen Herengracht* (Amsterdam 1976) zijn eveneens geraadpleegd.

⁵ Het huisnummer was eerst 147 (KK), vervolgens 165 en bleef vanaf 1875, bij het fixeren van de huisnummers in Amsterdam, 295.

⁶ Claus heeft, vermoedelijk uit zijn eerste huwelijk met Joh. Louisa Wichand, nog een dochter Christina Claus (1823-1889).

⁷ Zowel P. Claus jr. en J. Fritz staan te boek als kunstenaars. Beiden exposeerden te Amsterdam op Tentoonstellingen van werken van Levende Meesters. Claus in 1824: *Een Landschap bij Avondstond*, in 1828: *Een Duingezigt bij Egmond aan den Hoef*, in 1830: *Een gezigt op het Bikkers Eiland bij Winter*. Fritz in 1840: *Een landschap met Vee; Teekening*.

⁸ W. Laanstra, H.C. de Bruyn en J.H.A. Ringeling, *Cornelis Springer (1817-1891)*, Utrecht 1984, cat. nrs. 42-3, 52-2, 52-5, 54-4, 54-16 en 62-6; C. Springer, *Verkoopboek 1854-1860*, ongepagineerd, Rijksprentenkabinet (sign. 326 D). Daarnaast plaatste Claus & Fritz nog een bijzondere opdracht. In 1854 noteerde de schilder dat hij van Claus & Fritz 10 gulden had

ontvangen voor *Eene stoffaadje geschilderd in eene schilderij van M.A. Koekkoek*.

⁹ Behalve het echtpaar Fritz-Claus en de weduwe Claus († 1876), woonde er ca. 1870 tevens de commissionair J.A.P. Leclerc, terwijl het pand vanaf 1871 ook de zaak van de uit 's-Hertogenbosch afkomstige gebroeders H.A. en P.H. Brorens, fabrikanten van goud- en zilverwerken huisvestte. Vanaf 1857 tot enige tijd vóór 1869 was de uit Frankfurt aan de Main afkomstige kantoor/handelsbediende Georg Heinrich Funck inwonend. Van 1860 tot 1866 stond er bovendien een zekere George Heydenryck ingeschreven op Herengracht 295.

¹⁰ Talens begon in 1904 met de produktie van kunstenaarsverf. In een gesprek dat ik op 1 februari 1994 in het Rosa Spierhuis te Laren had met de in Tilburg geboren kunstenaar Theo Swagemakers (1898–1994), die vanaf 1932 in Amsterdam werkzaam was, kwam naar voren dat Talens in het begin van de jaren '30 alom werd gebruikt door de meeste en door de meest toonaangevende schilders.

¹¹ Een gunstige uitzondering hierop is het onderzoek en artikel van E.B.F. Pey, 'De Firma Michiel Hafkenscheid & zoon. Een negentiende-eeuwse handel in schildermaterialen te Amsterdam', *Bulletin KNOB*, 86 (1987), nr. 2, pp. 49–70.

¹² De vermeldingen van de uitgaven van Breiten in de aantekenboekjes, die in het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie te 's-Gravenhage bewaard worden, zijn als volgt:
31 maart 1900 *Cl Fritz f 60.*–
5 sept. 1900 *Claus Fritz f 70.*–
6 sept. 1901 *Claus Fritz f 50.*–
16 okt. 1901 *Claus Fritz f 50.*–

¹³ Op 1-1-1907 heeft Witsen een schuld van f 475,72, betrekking hebbend op 1906 en mogelijk op voorgaande jaren. In 1907 neemt hij voor f 214,41 af, in 1908 voor f 69,40. Op 1-1-1917 heeft hij voor bestellingen van voor die datum een schuld van f 346,13. Witsens afname in 1917 en 1918 is in totaal f 368,07. In maart 1919 koopt hij voor f 60,85 en in het eerste kwartaal van 1920 voor f 110,41. Witsen kocht ook schetsboekjes bij Claus & Fritz. Een stempel in zo'n boekje, dat bewaard wordt in het Rijksprentenkabinet, geeft dat aan (inv. nr. RP-T-1964-224). Het stempel is identiek aan dat op de spieramen van Dijsselhof.

¹⁴ Dit is crème getint en van een watermerk voorzien papier, nu vaak gebruikt voor passepartouts.

¹⁵ De Firma A.J. Nuss werd opgericht in 1860.

Het was een 'Handeldrukkerij, Binderij en Linieerinrichting'. Vóór 1921 is de zaak enige jaren overgenomen geweest door de Amsterdamsche Kiosk Onderneming (AKO). In 1921 was de Firma gevestigd in de Falckstraat te Amsterdam. In 1976 verhuisde zij naar Soest, waar de zaak als drukkerij nog voortbestaat (gegevens K.v.K. Amsterdam en Firma A.J. Nuss te Soest).

¹⁶ Dit blijkt uit gegevens uit het Roberson Archive, Hamilton Kerr Institute, Universiteit van Cambridge (G.B.). Het archief bestrijkt de periode 1815–1944. In Leslie A. Carlyle's dissertatie *A Critical Analysis of Artist's Handbooks, Manuals and Treatises on Oil Painting, Published in Britain Between 1800-1900: with Reference to Selected Eighteenth Century Sources* uit 1991, wordt Robersons bindmiddel uitvoerig beschreven. Het blijkt een zogenaamd *megilp* te zijn, een schildersbindmiddel met als bestanddelen zowel hars als olie, dat bestaat uit 1 deel drogende olie (32 oz.) 1 deel copalvernis (32 oz.) en 2 delen 'genuine' mastiekvernis (64 oz.) met een toevoeging van 1 ounce spijkolie (per gallon). De drogende olie werd door de Firma Charles Turner & Son te Bloomsbury vervaardigd en bestond erin *de copal* [opnieuw] te koken met extra *Red lead* en *Litharge*. Robersons bindmiddel had gretig aftrek bij 'eminente schilders' en was in 'universeel gebruik'. Het is voor het eerst omstreeks 1840 op de markt gekomen en werd verkocht in tubes (zie afb. 10). Carlyle beschrijft hoe er in het Roberson-archief een brief werd gevonden van Charles Park die de zaak in 1878 van zijn oom Charles Roberson had overgenomen. Op de brief stond geschreven *to be opened when I am dead* (Park stierf in 1898). In deze brief, die in 1868 was gedateerd, bevond zich het recept zoals hierboven beschreven. Of het recept in de jaren onveranderd is gebleven kan niet met zekerheid worden vastgesteld. Maar in correspondentie uit 1976 tussen de Firma Roberson en de Tate Gallery bleek dat het bindmiddel nog steeds bestond uit copalvernis, *pale drying oil* en mastiekvernis.

¹⁷ Accession numbers HK1 MS.387–1993 (p. 175 and p. 277); met toestemming van 'the Syndics of the Fitzwilliam Museum'.

¹⁸ Schouten en Voskuyl was een Amsterdamse boek- en kunsthandel, opgericht in 1883. Bij de opening van het handelsregister van de Amsterdamse Kamer van Koophandel in 1921 was het adres Leidsestraat 75. In 1935 luidde het adres Leidsestraat 60 en in 1936 verhuisde de Firma naar het adres Kerkstraat 401. De zaak werd op

8 oktober 1940 ambtshalve opgeheven. (Gegevens van de Kamer van Koophandel te Amsterdam).

¹⁹ Dit waren: Carmin fix de Garance, Donkere gekristalliseerde Kraplak, Cadmium Geel, Cadmium Rood, Engelsch rood, Oranje Cadmium, Lichte Cadmium nr. 3, Licht Cadmium nr. 1, Citroen Cadmium, Parijs Geel, Geel Oker, Bruin Oker, Gebrande Geeloker, Rode Oker, Paarsche Dodekop, Terre de Sienne, Gebrande Terre de Sienne, Jaune d'Mars, Oranje d'Mars, Brun d'Mars, Violet d'Mars, Terre Vert, Gebrande Terre Vert, Omber, Cobalt Groen no. 1, Cobalt Groen nr. 3, Cobalt, Ultramarin Guimet (Extra), Wijngaard Zwart, Ivoor Zwart, Zinkwit en Loodwit.

²⁰ De volgende kleuren overlaptten de inventaris van Dijsselhof niet: Cremserwit, Cremserwit dun, Vert Veronese, Chinees Vermiljoen, Half Gebrande Geeloker, Gebrande Omber, Vleesch oker, Donker Napelsch Geel.

²¹ R.J. Gettens and G.L. Stout, *Painting materials*, New York 1966, p. 149.

²² Over dit restaureren zijn verder geen gegevens gevonden. Er is van de firma Claus & Fritz geen bedrijfsarchief overgeleverd.

²³ *De Telegraaf* 28 februari 1937, Amsterdamse editie. In de landelijke editie luidde de kop: 'Een wetenschappelijke Sherlock-Holmes' (Gemeentearchief Amsterdam, persmap C.J. van Ledden Hulsebosch).

²⁴ Zoals bleek uit een gesprek met zijn kleinzoon C.J. van Ledden Hulsebosch te Dommelen (N.Br.).

²⁵ C.J. van Ledden Hulsebosch, *40 jaren speurderswerk*, 2de vermeerderde dr., Utrecht 1945, pp. 157-167. De u.v.-lamp werd in de eerste wereldoorlog gebruikt door de oorlogvoerende naties om door spionnen verzamelde en vervoerde berichten in onzichtbare, sympathetische inkten te kunnen lezen. Toen het internationale treinverkeer zich na 1918 herstelde, reisde Van Ledden Hulsebosch naar Parijs waar zijn collega fysisch en criminoloog Bayle hem voor het eerst in aanraking bracht met de kwarts-spectrograaf. Bij een zekere Berlemont, een glazenier te Suresnes die de lampen fabriceerde, bestelde Van Ledden Hulsebosch terstond zo'n lamp, maar een donker violetzwart filter voor het afzeven van de begeerde stralen van korte golflengte kon niet geleverd worden. Met het tonen van een 'aanbevelingsbrief' van het ministerie van Buitenlandse Zaken kreeg hij Berlemont zover Madame Curie te telefoneren die bereid gevonden werd een van haar filters voor

drie maanden af te staan en onze landgenoot bovendien een adres te geven in de Verenigde Staten, waar de filters te bestellen waren. Hiermee was hij nog niet klaar. Hij had namelijk ook nog een gelijkrichter nodig om van de wisselstroom die het Amsterdamse Energiebedrijf leverde gelijkstroom te maken.

²⁶ J.J. Boon, 'Analytical pyrolysis mass spectrometry: new vistas opened by temperature resolved in source PYMS', *International Journal of Mass spectrometry and ion processes*, 118/119 (1992), pp. 755-787.

²⁷ Boon verwijst hier naar R. Mayer, *The artist's handbook of materials and techniques*, Boston 1991.

²⁸ Onderzoek naar pigmenten van 19de-eeuwse schilderijen van het Rijksmuseum met als referentie de pigmenten van de in dit artikel beschreven Claus & Fritz-tuben zal in de nabije toekomst kunnen plaatsvinden.

²⁹ Van de verf zijn eveneens monsters genomen, waarbij het bindmiddel zoveel mogelijk geëxtraheerd is met de bedoeling ook de pigmenten in de nabije toekomst te kunnen bestuderen.